

ХІД БОЙОВИХ ДІЙ В НАГІРНО-КАРАБАХСЬКОМУ ЗБРОЙНОМУ КОНФЛІКТІ

Алі МАМЕДОВ,

полковник, здобувач кафедри воєнної історії гуманітарного інституту, начальник курсу інституту інформаційних технологій Національного університету оборони України, м. Київ

Алі Мамедов. Хід бойових дій в Нагірно-Карабахському збройному конфлікті.

У статті розглядається початок збройної боротьби, наступ вірменських збройних формувань у місто Шуша та початок спеціальної операції «Кільце» особовим складом військ Міністерства внутрішніх справ Азербайджану за підтримкою радянських військ, а також розгортання масованого наступу азербайджанських збройних формувань на Нагірно-Карабахському напрямку, захоплення вірменськими збройними формуваннями міста Ходжали та наступ вірменських збройних формувань на Келбаджарському напрямку.

Али Мамедов. Ход боевых действий в Нагорно-Карабахском вооруженном конфликте. В статье рассматривается начало вооруженной борьбы, наступление армянских вооруженных формирований на город Шуша и начало специальной операции «Кольцо» личным составом войск Министерства внутренних дел Азербайджана при поддержке советских войск, а также развертывание массированного наступления азербайджанских вооруженных формирований на Нагорно-Карабахском направлении и захват армянскими вооруженными формированиями города Ходжали и наступление армянских вооруженных формирований на Келбаджарском направлении.

Ali Mammadov. Progress fighting in Nagorno-Karabakh armed conflict

The article deals with the beginning of armed struggle, the offensive of the Armyan's armed forces in town Shusha and the beginning of special operation «Ring» by personnel of the Azerbaïdgan Ministry of Internal Affairs which were supported by Soviet armed forces. The deployment of mass offensive of the Azerbaïgan armed forces on the Nagornuy Karabakh direction, capture town Chotgaly by the Armyan's armed forces and offensive Armyan's armed forces on the Kelbadgarsk direction.

У січні 2011 році виповнилося двадцять років з початку вірмено-азербайджанського збройного конфлікту, або як його ще називають – Карабаської війни. Війни припиненої, але все ще незавершеної, тому що мирний договір не підписаний, і територіальні суперечки не вирішені.

Як і всі подібні конфлікти, де один в одного стріляли ті, хто ще вчора сиділи за однією партією чи працювали разом, Карабаська війна відрізнялася особливою жорстокістю обох сторін. І дуже важко зараз з'ясувати, хто ж був прав і хто винен у цій братовбивчій війні.

Назва Нагірного Карабаху, цього невеличкого регіону, була ще навіть до недавніх пір мало відомого поза радянським Закавказзям, а вже сьогодні цей регіон сконцентрував у собі запеклі етнічні та територіальні суперечки, що поряд з іншими причинами призвели до дезінтеграції Радянського Союзу, а потім підсилювалися після його розпаду.

Битва за Нагірний Карабах є найтривалішою й однією із самих кривавих конфліктів у державах-спадкоємцях Радянського Союзу. Відповідно до останніх оцінок, число смертельних випадків у ньому досягло 15000 чоловік, а загальне число біженців, вигнаних зі своїх будинків, перевищило мільйон. З погляду міжнародного права цей конфлікт являє приклад протиріч між двома фундаментальними принципами: з одного боку, права народу на самовизначення, а з іншого боку, принципу територіальної цілісності, відповідно до якого можлива тільки мирна зміна кордонів за згодою конфліктуючих сторін [11].

Нагірно-Карабахському конфлікту присвячено чимало досліджень вірменських, азербайджанських, російських істориків. Цікавить дана проблематика і науковців західних країн, праці яких можна знайти в Інтернеті. Серед праць, які проаналізовані в Інтернеті, можна виділити працю С. Корнелла «Конфлікт у Нагірному Карабаху: динаміка і перспективи вирішення». Праця Арама Айвазяна (англ. мовою – «Possible Solutions to the Nagorno-Karabagh Problem: a Strategic Perspective») розкриває можливі перспективи вирішення конфлікту Нагірного Карабаху. Ці дві праці здебільшого звертають свою увагу на перспективах вирішення вірмено-азербайджанського конфлікту.

Була також розглянута праця вірменського науковця Сурена Золяна «Нагорний Карабах: проблема і конфлікт», яка була здійснена в рамках гранта Центральноєвропейського Університету у 1993–1995 роках та охоплює часові рамки до 1994 року. Але, звичайно, не втратила актуальності праця автора і понині.

При написанні статті використані різні джерела та література. Головним джерелом виступали періодичні видання. Так, наприклад, інформація з наступних газет, журналів: «Бакинський робочий», «Азербайджан», «Дзеркало», «Ехо», «Комсомольська правда», «Незалежна газета». Важливими джерелами у написанні цієї статті виступали електронні сайти, серед них, зокрема: «Азербайджанський сайт», який висвітлює усі новини, які стосуються проблеми Нагірного Карабаху, а також тут зібрано багато аналітичних публікацій, документів. Наступний сайт, інформація з якого теж використову-

валася – це «Молодіжний сайт Арцаху», сайт який носить більш історичний характер, тут зібрані історичні дані Арцаху. Досить важливим також для написання статті виявився сайт Міністерства Закордонних Справ Нагірного Карабаху.

Отже метою статті є розгляд основних подій, що відбулися після державного перевороту в СРСР у серпні 1991 року, ескалації кризи і переростання локальних зіткнень у військовий конфлікт середньої інтенсивності у 1991-1994 роках. На основі проведених досліджень вироблені варіанти врегулювання збройного конфлікту.

У літку 1991 року конфлікт у Нагірному Карабасі перейшов у стадію відкритої війни. Після провалу серпневого путчу в умовах паралічу союзної влади, а потім розпаду СРСР вірменські бойові загони розгорнули наступальні операції по звільненню депортованих у травні-липні 1991 року вірменських селищ Нагірного Карабаху. Протягом восени був звільнений ряд селищ у Нагірно-Карабахській Автономній області (НКАО) і в колишньому Шаумянському районі Азербайджану [9].

Разом з тим, у результаті бойових дій вірменських збройних формувань жителі азербайджанських селищ Башгешлаг, Шефек, Зейва, Годан – у колишньому Шаумянському районі, Тугий, Салакатин – у Гадрутському районі НКАО, Імерет-Гевент – у Мардакертському районі, Джамилли, Лісове – в Аскеранському районі, Ходжавенд, Диваналар – у Мартунинському районі були змушені покинути їх. Деякі села, наприклад – Імерет-Геревент, були спалені. Місця свого мешкання покинули кілька тисяч азербайджанців (без обліку азербайджанців, якими заселили депортовані раніше вірменські села).

Мали місце окремі випадки тяжкого насильства проти мирного населення. Починаючи з кінця восени 1991 р., коли азербайджанська сторона почала контрнаступ, вірменська сторона почала цілеспрямовані дії проти азербайджанських сел. Були виг-

нані жителі із сіл Малибейли, Гушчулар, при цьому в результаті обстрілів загинули кілька десятків мирних мешканців. Обидві сторони висували обвинувачення, що села супротивника перетворені в укріп райони, що прикривають артилерійські позиції [11].

2 вересня 1991 р. у Степанакерте була проведена «Спільна сесія Нагірно-Карабаського обласної й Шаумянської районної Ради за участю народних депутатів Рад всіх рівнів». На цій сесії було проголошене створення «Нагірно-Карабахської Республіки в границях нинішньої НКАО й суміжного Шаумянського району» (НКР).

У грудні був проведений референдум про незалежність НКР і вибори у Верховну Раду НКР. У результаті виборів, до влади в Нагірному Карабасі прийшло нове покоління політиків, більш тісно пов'язане зі збройними загонами, не корумповане й менш схильне до компромісів. На думку цих політиків, переговори про долю Нагірного Карабаху без участі представників НКР у якості рівної договірної сторони неприпустимі. Сильно зріс вплив партії «Дашнакцутюн» [1].

З осені 1991 р. в Азербайджані почала формуватися й діяти в Нагірному Карабасі Національна Армія Азербайджану. Продовжували діяти підрозділи ОМОН МВС Азербайджанської Республіки. Крім цих офіційних формувань там же діяли різні загони.

У листопаді утворилася Національно-визвольна Армія Арцаху (НВАА), що поєднує, за твердженням її керівників, всі вірменські збройні загони Нагірного Карабаху під єдиним командуванням, підлеглим владі проголошеної Нагірно-Карабахської Республіки.

Починаючи з листопада 1991 р. азербайджанська сторона почала вживати спроби великих наступальних операцій. У грудні підрозділи внутрішніх військ колишнього МВС СРСР покинули Карабах (з бойових підрозділів колишніх союзних військ на території Нагірного Карабаху залишався тільки 366 мотострілковий полк, дислоко-

ваний у Степанакерте, і батальйон хімічного захисту). У цей же час азербайджанські збройні формування почали масований наступ, який був в основному відбитий. Завзяті бої відбувалися в пригороді Степанакерта – Кркиджане, населеному переважно азербайджанцями. Основна маса мирних мешканців покинули його ще восени.

У результаті боїв у січні вірмени вибили звідти азербайджанські загоони, знищивши ряд вогневих позицій, з яких обстрілювали Степанакерт, при цьому значна частина будинків Кркиджана була спалена.

Житлові квартали як Степанакерта, так і Шуши з кінця вересня систематично піддавалися обстрілам з використанням артилерії й модифікованих противоградових ракет «Алазань». Жертв серед мирного населення, а також руйнувань у Степанакерте було значно більше, ніж у Шуше. Це пояснюється розташуванням Степанакерта в долині й більшої інтенсивності обстрілів з боку Шуши.

Інтенсивність обстрілу з азербайджанської сторони значною мірою пояснюється тим, що боеприпаси були отримані зі складів армії СНД, узятих під контроль азербайджанськими формуваннями (так, в Агдаме було захоплено 200 тисяч тонн боеприпасів та близько 200 вагонів реактивних снарядів).

Обидві сторони пояснювали ведення вогню по житлових кварталах тим, що не можуть через рельєф місцевості напряму придушити вогневі точки супротивника, і, обстрілюючи місто, змушують протилежну сторону припинити вогонь. Мирне населення обох міст страждало не тільки від обстрілів, але й від відсутності води, продовольства, медикаментів, опалення й освітлення.

13 січня 1992 р. при обстрілі міста Шаумянівська азербайджанська сторона вперше застосувала бойову реактивну установку залпового вогню «Град» (раніше установки й снаряди належали Радянській Армії). На відміну від маючих невелику площу поразки ракет «Алазань», якими практично не

можна везти прицільний вогонь, система «Град» призначена для поразки більших площ і її ракети мають велику руйнівну силу. З лютого «Град» почав застосовуватися при обстрілі житлових кварталів Степанакерта. У результаті місто мало колосальні руйнування, населення практично жило в підвалах будинків [По даним МВС НКР, усього з 01.01 по 17.03.92 р. з вірменської сторони в Нагірному Карабасі було вбито 227 чоловік, поранено 391 чоловік, зруйновано 477 житлових будинків і державних об'єктів, ушкоджене 487 житлових будинків і державних об'єктів. МВС Азербайджану аналогічних підрахунків не веде] [11].

Від евакуації населення із зони воєнних дій обидві сторони на практиці як правило відмовлялися, тому що вважали, що «евакуація населення означає підготовку до задачі території».

Початок наступного воєнного періоду ескалації карабаського конфлікту позначили події 25-26 лютого 1992 р. у місті Ходжали, розташованому на території Нагірного Карабаху, де мешкало переважно азербайджанське населення. Під час нападу вірменських бойовиків на це місто ними було по-звірячому вбито 400 його мешканців, включаючи жінок і дітей [3]. За твердженням азербайджанської сторони, напад вірменських бойовиків на це місто був підтриманий 366 мотострілковим полком дислокованим у Степанакерті. Каральна операція вірменських збройних загонів в Ходжали призвела до формування якісно іншої ситуації яка мала величезний соціально-політичний резонанс у самому Азербайджані, що стало виявом ще однієї особливості розвитку карабаського конфлікту: конфлікт почав відігравати вирішальний зворотний вплив на розклад політичних сил у владних структурах Азербайджану, а згодом і у Вірменії. Активізація вірменських збройних формувань у Нагірному Карабаху вимагала від владної партноменклатури республіки рішучих дій, на які вона, як зазначалося, була не здатна. На хвилі масового незадо-

волення азербайджанців ситуацією у Нагірному Карабаху Народний Фронт Азербайджану набирав дедалі більшої політичної сили в боротьбі за структури державної влади [3, 11].

У цій ситуації офіційний Баку був змушений віддати азербайджанській армії наказ про початок широкомасштабного наступу на Нагірний Карабах. Наступ азербайджанської армії було розгорнуто навесні 1992 р. у напрямках Аскеран, Агдам, Мардакерт з метою захоплення північної частини території Нагірного Карабаху.

У спадок від Радянського Союзу Азербайджану дісталось 220 танків, 220 бойових броньованих машин, 285 гармат, 100 бойових літаків, 50 бойових вертольотів. За чисельним складом азербайджанська армія переважала карабаську армію майже у 2,5 рази. Але в якісному плані вона значно поступалася вірменським збройним формуванням Нагірного Карабаху.

Якщо карабаську армію дуже ретельно готували російські військові інструктори, то азербайджанська армія комплектувалася за рахунок абсолютно невідготовленої студентської молоді та біженців з Вірменії у спосіб примусової мобілізації. Безумовно, що така армія не могла і не хотіла воювати. За своїм бойовим духом, дисциплінованістю та організованістю вона на кілька порядків поступалася добре навченій карабаській армії. Отже, немає нічого дивного в тому, що кінцева мета наступальної операції азербайджанської армії не була досягнута.

З численними втратами азербайджанська армія захопила тільки Мардакертський район на півночі Нагірного Карабаху. Втрати азербайджанської армії за час наступу становили 165 танків, майже всі броньовані машини, 14 бойових літаків і 17 вертольотів [2].

У відповідь армія Нагірного Карабаху та з'єднання збройних сил Вірменії за підтримки 7-ої російської армії, дислокованої на вірменській території, розгорнули контр-наступальну операцію на півдні Нагірного Карабаху [6]. Головна мета наступу вірмен-

ських збройних формувань полягала у захопленні Лачинського коридору, який би з'єднав територію Вірменії з територією Нагірного Карабаху. Поряд з цим південний наступ вірменської армії мав на меті відтягнути частину сил азербайджанської армії з північного фронту, з тим, щоб призупинити там її наступ. У результаті успішних дій вірменських збройних формувань їм вдалося захопити Лачинський коридор та стратегічно важливий вузол – м. Шуша. Успішне завершення наступу вірменських збройних формувань докорінно змінило воєнно-стратегічну обстановку на театрі воєнних дій, а отже, зумовило оформлення якісно нової ситуації розвитку карабаського конфлікту.

Починаючи з середини квітня 1992 р. до кінця березня 1993 р. почався перехід конфлікту від стадії кульмінації, що означилася наступальними операціями, до часткової деескалації, зниження рівня інтенсивності бойових дій та переходом від наступальних операцій до позиційної оборони. Зниження ескалації конфлікту було зумовлене переважно вичерпанням військових та матеріальних ресурсів ворогуючих сторін, а також досягнутим ступенем виконання поставлених перед військовими завдань.

Поразка на Карабаському фронті спричинила глибоку політичну кризу в Азербайджані, результатом якої стала повна втрата влади старою радянською партноменклатурою, очолюваною президентом А. Муталібовим і головою парламенту Є. Мамедовим. У червні в Азербайджані відбулися нові президентські вибори, перемогу на яких здобув лідер Народного Фронту Азербайджану Абульфаз Ельчибей.

Поки в Азербайджані відбувалися зміни у системі політичної влади та перегрупування політичних сил, Вірменія і Нагірний Карабах готувалися до розширення своїх воєнних успіхів та остаточного вирішення проблеми Нагірного Карабаху воєнним шляхом.

Оскільки для нових воєнних планів Вірменії бракувало ресурсів, її уряд звер-

нувся до Російської Федерації за допомогою. 21 серпня 1992 р. у Москві відбулася зустріч президентів Росії та Вірменії, під час якої була підписана угода між Вірменською Республікою і Російською Федерацією про політичні консультації з проблем міжнародних відносин, що мають спільний інтерес. Головна мета угоди полягала в узгодженні позицій обох країн з урахуванням спільної зацікавленості Росії і Вірменії в підтриманні безпеки в Закавказзі, на Близькому і Середньому Сході, а також в інших регіонах світу [10].

Безперечно, угода мала передусім воєнно-політичний характер. Вірменія визначилася як геополітичний союзник Росії у протистоянні останньої з Туреччиною та іншими геополітичними центрами за домінування в Закавказзі, Близькому та Середньому Сході. В обмін на вірність союзницьким зобов'язанням Росія поставила Вірменії озброєнь на загальну суму 1 млрд. доларів, серед яких значна кількість танків, ракетних комплексів та інших видів важкої зброї. Росія відкрила для Вірменії спеціальну кредитну лінію, а Мінпаливенерго РФ забезпечило республіку дешевими нафтопродуктами.

Військова та економічна допомога Росії мала результатом істотну перевагу Вірменії над збройними силами Азербайджану. За півроку Вірменії та Нагірному Карабаху вдалося здійснити додаткову мобілізацію, всебічно підготувати свої збройні формування до нового наступу, здійснити їх відповідне перегрупування та розгортання. Із завершенням підготовки вірменської сторони до нового наступу завершується і відносна стабільність на Карабаському фронті.

27 березня 1993 року з початком широкомасштабного наступу вірменських сил на східному та південному напрямках з метою створення так званої розширеної зони безпеки навколо Нагірного Карабаху з перенесенням бойових дій на азербайджанську територію. Наступ вірменських збройних формувань мав значні успіхи: вдалося від-

крити другий коридор через Кальбакар, що з'єднав територію Нагірного Карабаху з Вірменією, та захопити частину території Азербайджану загальною площею 40 тис. км².

Нова поразка азербайджанських військ на Карабаському фронті призвела до нового витку дестабілізації внутрішньополітичної ситуації в Азербайджані. Під впливом постійних поразок на фронті в азербайджанській армії стався військовий заколот, котрий очолив командувач 2-го корпусу азербайджанської армії полковник Сурет Гусейнов. На початку липня 1993 року С. Гусейнов за допомогою вірних йому військових підрозділів повалив уряд Народного Фронту Азербайджану і президента А. Ельчибея та допоміг стати Президентом колишньому комуністичному лідеру Гейдару Алієву.

Користуючись внутрішньополітичною кризою в Азербайджані та змінами у структурах державної влади республіки, вірменські збройні формування 23 липня розгорнули новий наступ вглиб азербайджанської території. У результаті наступу їм вдалося захопити важливий стратегічний плацдарм на сході Нагірного Карабаху, включаючи політико-адміністративний центр – місто Агdam.

Як Президент Азербайджану Г. Алієв доклав значних зусиль, щоб змінити внутрішню та зовнішню політику держави. Він заклав підвалини авторитарного режиму та надав зовнішній політиці відвертої проросійської спрямованості. Якщо А. Ельчибей вивів Азербайджан зі складу СНД та російські війська – з території Азербайджану, то Г. Алієв, навпаки, повернув країну до кола членів Співдружності. Але такі кроки Г. Алієва не змогли вплинути на бачення Росією своїх власних інтересів у вірмено-азербайджанському конфлікті та на Кавказі в цілому [4].

Скрутне воєнно-політичне становище, в якому опинився Азербайджан, змусило Г. Алієва під загрозою нового наступу вірменської армії на азербайджанську територію звернутися до України. У контексті міжнародного співробітництва Україна передала Азербай-

джанській республіці 100 танків Т-55 штурмовики Су-17 і 8 винищувачів-бомбардувальників МіГ-21.

Спад інтенсивності бойових дій після взяття армією Нагірного Карабаху міста Агдам у цілому не змінив тенденції до ескалації конфлікту. Його новою кульмінаційною точкою став черговий наступ вірменських збройних формувань на південно-східному напрямку, у результаті якого вони захопили міста Фізулі та Кельбаджар, де 17 тис. азербайджанських вояків потрапили в облогу.

Наступ вірменських військ, що відбувся з 10 по 26 жовтня 1993 р., був знову підтриманий діями 7-ої російської армії, дислокованої на території Вірменії. У результаті успішних наступальних операцій вірменської, російської та карабаської армій з кінця березня до кінця жовтня 1993 р. ними було захоплено шість адміністративних районів, що складає 25% території Азербайджану [9]. 700 тисяч азербайджанців стали біженцями. У результаті вірменської агресії (з кінця березня до кінця жовтня) Азербайджану завдано збитків на суму понад 1 млрд. дол., зокрема, зруйновано 730 житлових будинків, 173 промислових підприємства. Втрати азербайджанців на фронті склали близько 10 тис. осіб.[4].

За весь час перебігу конфлікту азербайджанська сторона втратила близько 20 тис. осіб вбитими, 4 тис. осіб потрапили в полон і в'язниці, близько тисячі пропали без вісті, зруйновано 7 тис. промислових агрокультурних та інших об'єктів, 4400 шкіл, лікарень та інших соціальних закладів. У цілому збитки Азербайджану в карабаському конфлікті склали близько 22 млрд. доларів.

Намагання азербайджанської сторони якимось компенсувати втрати шляхом розгортання контрнаступу не мали успіху. Контрнаступ, який розпочали азербайджанські війська в північній частині Нагірного Карабаху 19 грудня 1993 р., провалився. Після наступу вірменських збройних формувань та невдалої спроби контрнаступу азербайджанців у другій половині 1993 р. настав

останній етап вірмено-азербайджанської війни.

Тривала збройна боротьба виснажила ворогуючі сторони, які до весни 1994 р. повністю вичерпали свої внутрішні резерви, ресурси та можливості подальших активних бойових дій [11].

Відтоді бойові дії набули чітко позиційного характеру, а ворогуючі збройні формування перейшли до довготривалої позиційної оборони.

У результаті конфлікту вірменська сторона загалом досягла поставлених цілей, а азербайджанська сторона усвідомила неможливість зміни становища у спосіб продовження війни.

Отже, ворогуючі сторони погодилися на припинення бойових дій. 18 лютого 1994 р. міністрами оборони Азербайджану і Вірменії за посередництва міністра оборони Росії П. Грачова було підписано Протокол про повне припинення вогню і воєнних дій, а також розведення військ ворогуючих сторін на узгоджені рубежі.

Так, досягнута домовленість про припинення вогню на Карабаському та Вірмено-Азербайджанському фронтах дозволила встановити тривале перемир'я і перевести конфлікт у площину тривалого політико-дипломатичного протиборства.

Підводячи підсумки, все описане відбувалося на тлі глобального краху радянської моделі соціалізму, розширення волі, дарованих Горбачовською «перебудовою», але не забезпечених послідовними реформами, які дозволили б консолідувати держави на нових, демократичних основах. Зрозуміло, зіграли свою роль, інтереси корумпованих, кримінальних груп, екстремістів і провокаторів різних мастей. Однак корінь трагічного вірмено-азербайджанського протистояння на рубежі ХХ і ХХІ століть, насамперед, криються в подіях столітньої давнини, що породили радикальний націоналізм, луна якого доноситься до наших днів.

Отже, роблячи висновок можна припустити, що є два кардинальних варіанти

рішення проблеми: або Азербайджан надає Нагірному Карабаху повну незалежність, і той буде своє життя як хочеться й може-ся, або ж Нагірний Карабах залишається у

складі Азербайджану, отримує ряд гарантій безпеки й вільного розвитку. Проміжні моделі щодо вирішення цього питання не існує.

ДЖЕРЕЛА

1. Аракелян Ю. О. Эмоции и разум: о событиях в Нагорном Карабахе и вокруг него / Ю. О. Аракелян, З. Н. Кадымбеков, Г. В. Овчаренко // Правда. – 1988. – № 33. – 16 с.
2. Быркин В. В. Степанакерт цвета хаки / В. В. Быркин // Московские новости. – 1993. – № 47. – 32 с.
3. Baev P. K. The Russian Army in a time of troubles / P. K. Baev – Oslo : International Peace Research Institute, 1996. – P. 124.
4. Balaev A. V. The Karabakh Conflict and Present Day Situation. Contrasts and Solution in the Caucasus / A. V. Balaev, A. A. Mamedov. – Denmark : AARHUS, University Press, 1998. – P. 345.
5. Емельяненко В. А. Карабахский призыв / В. А. Емельяненко // Московские новости. – 1993. – № 45. – 16 с.
6. Здравомыслов А. Г. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве / А. Г. Здравомыслов – М. : Аспект Пресс, 1999. – С. 72-74.
7. Золян С. В. Нагорный Карабах: проблема и конфликт / С. В. Золян – М. : Лингва, 2001. – С. 198, 277– 279, 435.
8. Международная безопасность и разоружение: Ежегодник СИПРИ. – М. : Наука, 1994. – С. 107.
9. Моисеев Е. Г. Международно-правовые основы сотрудничества СНГ / Под. ред. К. А. Бекяшева. – М. : Юристь, 1997. – С. 82.
10. Сирадегян В. К. Ситуация в Нагорном Карабахе: перспективы разрешения конфликта. / В. К. Сирадегян // Деловой мир. – 1991. – №9 (17). – С. 134.
11. Убийство мирных жителей не должно быть оправдано никакими обстоятельствами: Докл. правозащитного центра «Мемориал» // Независимая, газета. – 1992. – 18 июня.